

Kulturní struktura občanské společnosti v diskurzu místních referend¹

The Cultural Structure of Civil Society in Local Referendum Discourse

Veronika Frantová

ABSTRACT The author of this article analyses local referendums in the Czech Republic from the perspective of Jeffrey C. Alexander's cultural sociology. Local referendums are usually seen as part of decision-making processes within the political sphere and investigated using the tools of political sociology. The concept of Alexander's relatively autonomous civil sphere and his theoretical project of cultural sociology offer an explanatory framework relating this type of decision-making practice with the symbolic code of civil society. The cultural structure of civil society is manifested in two levels of discourse – in negotiations on specific issues within local referendum campaigns and in public debate about the legitimacy of referendums as instruments of direct democracy. The author briefly summarizes key findings on past local referendums and shows the relevance of cultural sociology at both of levels of discourse. The author uses Alexander's original codes based on his analysis of discourse in American civil society, however, she highlights some specificities of symbolic binary codes that can be found exclusively in the Czech public sphere.

KEY WORDS Local referendum, cultural sociology, civil society, cultural structure, binary codes, direct democracy

Úvod

Výzkum zabývající se místními referendy nebo obecně nástroji přímé demokracie z pozic politické sociologie lze zhruba rozdělit do dvou základních okruhů. První typ zkoumání se pohybuje na institucionální úrovni. Zde se sleduje např. legislativní ukotvení místního referenda (v ČR Nováčková 2007; Rigel 2007, 2008), širší kulturně-strukturální vlivy, historie, míra a způsob využívání místních referend (typ témat, o kterých je hlasováno, zapojení neziskových organizací, vývoj konkrétních kampaní apod.) (v ČR Smith 2006, 2007; Špok a kol. 2006). Druhý okruh výzkumu se orientuje na možná pozitiva a negativa místních referend pro individuální (resp. skupinovou) politickou participaci. Je třeba říci, že jak volební, tak nevolební formy politické participace občanů vykazují v evropském srovnání v postkomunistických zemích a zemích jižní středomořské Evropy velmi nízké hodnoty (Vlachová a Lebeda

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 2/2014. S. 123–142. ISSN 1214-813X.

¹ Tento text vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu SVV 2014 260 112.

2006: 16–18). Příčiny politické ne/aktivity občanů lze tedy právem považovat za důležité výzkumné téma. Zkoumány jsou obvykle tři základní okruhy faktorů, které participaci ovlivňují: individuální (socioekonomické a sociodemografické charakteristiky), mikro (politické postoje, hodnoty, motivy, důvěra, zájem o politiku, political a self efficacy, členství v dobrovolných sdruženích atd.) a makroúrovňové (typ volebního systému, forma politického zřízení, socioekonomický kontext atd.) (srov. Evans 2004; Vráblíková 2009; Vlachová a Lebeda 2006).

V této práci se chci věnovat perspektivě, kterou v empirické rovině považuji za dosud nejvíce opomíjenou, a sice *kulturnímu kontextu*, ve kterém se referendová praxe odehrává. Právě kultura je podle mého mínění utvářejícím a zároveň neustále vytvářeným prvkem, který prostřednictvím obecně sdílených (a nikoli nutně uvědomovaných) významů a symbolů ovlivňuje jak institucionální charakteristiky místního referenda², tak politickou participaci, resp. míru občanské angažovanosti. V prvním případě formuje především obecné mínění o institutu místního referenda jako participativním nástroji (např. v konkurenci s prostředky zastupitelské demokracie). V druhém případě, tedy z hlediska angažovanosti občanů, prostupuje všemi výše uvedenými úrovněmi. Vycházím z předpokladu, že jedině ustálená chápání a symbolická hodnocení toho, kdo je dobrým občanem, na jakých hodnotách a normách je žádoucí zakládat interpersonální vztahy a jak hodnotit strukturální znaky politického systému (např. otevřenost/uzavřenost), totiž dávají faktorům ovlivňujícím politickou participaci jejich hodnotu, váhu a celkový smysl.

V práci se opírám o kulturní přístup Jeffrey C. Alexandera a Philipa Smithe (2002). Místní referenda chápu jako svébytný akt občanské angažovanosti, který se odehrává v širším kontextu občanské sféry. Proto považuji za důležité klást při jejich studiu důraz na rámující kulturní strukturu občanské společnosti. Kulturní přístup se zabývá kulturou jako strukturovaným textem. Umožňuje všimnout si „strukturovaného, sociálně ustaveného vědomí“, „sítě porozumění“ a „uvědomovaných zájmů elit“, které fungují na pozadí formálních institucí. Alexander tvrdí, že „[a]bychom mohli studovat tuto subjektivní dimenzi občanské společnosti, musíme rozpoznat a soustředit se na symbolické kódy, které jsou kriticky důležité při utváření pravého významu společnosti pro ty, kteří jsou uvnitř ní i vně. Tyto kódy jsou natolik sociologicky významné [...], že každé studium sociálního/skupinového/subsystémového konfliktu musí být doplněno odkazem na tuto občanskou symbolickou sféru“ (Alexander 1998: 97).

Cílem této studie je na základě analýzy textů věnujících se místním referendům ukázat, jaké hlubinné kulturní kódy občanské společnosti se projevují v diskurzu českých místních referend, tedy orientují nebo přímo argumentačně zaštiťují promluvy zúčastněných aktérů. Kódy sleduji jednak na konkrétní rovině, v souvislosti s tématy, která jsou, nebo se mohou stát, předmětem hlasování a také v rámci obecné diskuse o místním referendu jako jednom z nástrojů občanské angažovanosti. Identifikované kódy mi zároveň umožňují usuzovat na ustavený širší diskurz občanské společnosti, tedy na to, jaké významy a symboly jsou připisovány občanské společnosti v České republice. Jako oporu při analýze

² Kultura zde není jediným činitelem, vedle ní lze sledovat strukturální vlivy, jako např. velikost obce, ve které referendum probíhá, heterogenitu obyvatelstva, ekonomickou ne/soběstačnost obce apod.

využívám původní Alexanderovy kódy členěné do dvou opozitních kategorií *demokratického* a *nedemokratického kódu*. Tato binární struktura vychází z analýzy diskurzu americké občanské společnosti. Alexander k ní dospěl na základě rozboru rozsáhlého korpusu textů a promluv zahrnujícího i texty politicko-filosofické, proto předpokládám, že identifikované kódy mají širší platnost a jsou relevantní pro studium západních demokracií. Diskutuji ale dílčí odlišnosti ve vztahování se k binární kulturní struktuře, které považuji za specifické pro české prostředí.

Místní referenda prizmatem silného programu v kulturní sociologii

Důvodem, proč jsem pro zkoumání textů o místních referendech zvolila přístup silného programu v kulturní sociologii, je koncept *univerzalizující kulturní struktury*, který v jeho rámci představili J. C. Alexander a P. Smith na příkladu americké občanské společnosti (Alexander a Smith 1993). Rozhodnutí se zrodilo ve chvíli, kdy jsem procházela materiály k místním referendům a dostal se mi do ruky leták „Společně proti základně“, jehož cílem bylo povzbudit konání místních referend směřujících proti výstavbě americké vojenské základny na území ČR. Zaujalo mě, že je i v emotivním projevu racionalita zdůrazňována jako nutná argumentační opora:

Vždy jsme se snažili vést diskusi o problému vojenské základny USA v České republice věcným a racionálním způsobem.“ [...] „Většina lidí samozřejmě chápe takové argumenty ve zkratkách plných emocí. Chceme být pány ve své vlasti. Už nikdy cizí základny. Chceme pokojnější svět. Chceme bezpečný život pro sebe, své děti a vnoučata. Tímto způsobem vnímají situaci zhruba dvě třetiny obyvatel – a opakovaně dávají najevo svůj názor v průzkumech veřejného mínění. Tímto způsobem ztratila základna legitimitu. Považujeme ale za podstatné, aby za tímto emotivním postojem byla přítomna racionální úvaha – která bude tento postoj sdílet, podporovat, upevňovat, případně mu nastavovat zrcadlo. (Společně proti základně 2008: 31–32)

Racionalitou svých argumentů se ale zároveň zaštiťovali i ti, kteří výstavbu základny podporovali. Odvolávání se na racionálnost vlastní argumentace tedy hrálo důležitou roli na obou stranách a nijak nesouviselo se zcela odlišným postojem, který zde obě strany vůči vojenské základně zaujímal. Zajímalo mě, jestli se podobný efekt objevuje i během jiných referendových kampaní. Zvláště u rozhodnutí, která mohou vést k bezprostřední změně životního prostředí v určité lokalitě (např. u témat s ekologickou problematikou, jako jsou umístění skladu jaderného odpadu, rozšíření těžby apod.), jsem předpokládala, že by i emotivní projevy a hysterické bránění vlastního domova před následky těžby mohly být ve veřejné diskusi respektovány jako významná a naprosto přiměřená reakce na možnou změnu. Při procházení dalších materiálů k místním referendům jsem ale nabyla dojmu, že podobné emotivní projevy nezaložené na klidné argumentaci jsou vnímány jako nemístné.³

³ I v obecné rovině je myslím možné poukázat na (podle mého mínění nesamozřejmý) tlak na racionální rozhodování občanů a rámování emotivní (srdcové) volby jako volby podřadné, jejíž legitimitu je třeba tvrdě vyjednávat. Tento motiv bylo možné pozorovat v mediálních diskusích kolem prezidentských voleb na přelomu roku 2012/2013. Před druhým kolem se na platformě Facebooku

Pro interpretaci tohoto jevu jsem našla oporu v konceptu univerzálních kulturních kódů, které popisují Alexander a Smith (2003) v kulturní analýze diskurzu americké občanské společnosti. Alexander na základě průzkumu amerických časopisů, novin a televizních zpráv mezi lety 1960 a 1980, analýzy diskurzu z krizových období v amerických dějinách zaznamenaných v různých dokumentech a studia některých témat politické filozofie (Alexander 1998: 109) zkonstruoval základní diskurzivní strukturu americké občanské společnosti, jejíž dvě opozitní kategorie tvoří demokratický a nedemokratický kód (viz následující tabulka).

Tabulka 1: Diskurzivní struktura občanské společnosti

	Demokratický kód	Nedemokratický kód
sociální motivy	Aktivní	Pasivní
	Autonomní	Závislý
	Racionální	Iracionální
	Rozumný	Hysterický
	Klidný	Vznětlivý
	Kontrolující se	Vášnivý
	Realistický	Nerealistický
	Příčetný	Šílený
sociální vztahy	Otevřený	Utajovaný
	Důvěřivý	Podezřivý
	Kritický	Poniženě uctivý
	Čestný	Sobecký
	Svědomitý	Chtivý
	Pravdivý	Klamný, podvodný
	Přímocharý	Vypočítavý
	Deliberativní	Konspirativní
	Přítel	Nepřítel
sociální instituce	Řízený pravidly	Svévolný
	Právní řád	Síla, moc
	Rovnoprávnost	Hierarchie
	Všeobecný	Výlučný
	Neosobní	Individuální
	Smluvní	Askriptivní
	Sociální skupiny	Frakce
	Úřad	Osobnost

Prevzato: Alexander (1998: 100–101), tabulky 6.1–6.3. Srov. též Alexander a Smith (2003: 123).

objevovalo mnoho provolání, která apelovala na upřednostnění racionální volby (z hlediska předvídatelnosti v počtech hlasů). Lze spekulovat, nakolik by výsledek voleb ovlivnilo, pokud by se zveřejněné výzvy dovolávaly „iracionální“ volby kteréhokoliv kandidáta pouze na základě osobních sympatií.

Binární diskurz funguje na třech úrovních: individuální úrovni motivů, vyšší úrovni vztahů a na úrovni institucí, přičemž kódy na jedné straně (pozitivní či negativní) všech těchto tří úrovní spolu mohou být libovolně spojovány (ibid.: 99, 101). Pro to, aby se aktéři mohli prosadit ve veřejném prostoru, musí např. zdůrazňovat svou *autonomii, racionalitu, rozumnost, klid, sebekontrolu, přičetnost, realistický přístup*, demonstrovat svůj vztah k ostatním jako *otevřený, přátelský, čestný* a vyjadřovat otevřenou podporu institucím, které jsou řízeny jasnými pravidly a uplatňují *rovnoprávný* a *všeobecný* přístup. Jedině stavění sebe sama na stranu tohoto pozitivního, demokratického kódu a svých oponentů na stranu kódu nedemokratického umožňuje účinně využít veřejný prostor. Hodnotově zatížené kódy, na kterých jednající své promluvy staví, se ale neutvářejí jen situačně, vycházejí z obecně užívaných kategorií, které v dané společnosti platí jako určité hlubinné kulturní univerzálie.

Kultura podle Alexandera tedy operuje prostřednictvím binárního kódu, odlišného pro každou z analyticky, a do jisté míry empiricky, nezávislých společenských sfér: občanskou, ekonomickou, politickou, náboženskou a intimní rodinnou sféru. Každá ze sfér má své kulturní kódy, narativy a své elity, které je artikulují, disponuje vlastními médii, ve kterých se ustavuje a potvrzuje (Alexander 1998: 6–12, 2006: 33). Pozice občanské sféry je v Alexanderově pojetí velmi silná. Jak shrnuje Karel Müller:

I když je občanská společnost sama o sobě závislá na zdrojích a vstupech ze sféry politického života, ekonomických institucí a širšího kulturního kontextu, představuje samostatnou sféru společenské solidarity, jež transcenduje veškeré partikulární závazky a zájmy a umožňuje nalézání jednotné identity mezi jinak separovanými individui. Jde o sféru solidarity, v níž je do určité míry postupně definován a posilován jistý druh univerzalizujícího se společenství. Tento druh občanské společnosti nikdy nemůže existovat jako takový, vždy může existovat pouze „do jisté míry“.⁴ (Müller 2002: 69; srov. Alexander 1998: 7, 96–97)

Definovaná jako morálně univerzalistická transcendentní sféra solidarity získává občanská společnost značně extenzivní vliv. Její morální kritéria jsou podle Alexandera nadřazená ostatním sférám, mohou tak do nich zasahovat a regulovat je (Alexander 2006: 33–34).⁴

Jedním z fór, kde jsou kódy občanské společnosti formulovány a artikulovány, jsou masová média (Alexander a Smith 2003: 121–122; Alexander 2006: 69–105). Předpokládám, že argumentace, která se v médiích objevuje, musí cílit na občany v univerzálním smyslu (tj. na veřejnost). Na to, aby mohla být úspěšná, je třeba, aby stála na občanských kódech – jediné tak může být veřejně morálně obhajitelná a pro diferencované publikum přesvědčivá. Ti, kteří své promluvy stavějí na jiných kódech (např. strategizujícím kódu ekonomické sféry – srov. Alexander [2006: 203]), se ocitají na straně nedemokratického kódu a jsou diskurzivně tlačeni na okraj občanské sféry. Na jiných kódech tak např. staví politici, kteří promlouvají o politice v kuloárech, oproti těm, kteří se obracejí k veřejnosti.⁵ Vycházím proto z předpokladu, že sdě-

⁴ K historickému ustavování občanské sféry v západních společnostech viz Alexander (2003).

⁵ Tak tomu je např. při zveřejnění tajných nahrávek soukromých rozhovorů mezi politiky. Tyto promluvy, které přirozeně necílí v době svého vzniku na širší publikum, nestaví na morálně ukotveném univerzalizujícím občanském kódu a jako takové se po zprostředkování veřejnosti stávají o to snadnějším terčem občanského pobouření.

lení týkající se místních referend, která se objevují v médiích, nutně staví na binární symbolické struktuře občanského kódu.

V rámci silného programu nicméně není kultura chápána pouze jako autonomní struktura vystavěná prostřednictvím výše představených hlubinných kódů. Je zároveň sociálním textem, který se projevuje v narativech, symbolech a kódech. Ve vysvětlování vzájemného vztahu těchto prvků a analogicky v jejich následném použití při kulturní analýze není Alexander konzistentní; pohybuje se od přísného hierarchického rozlišení narativ a binárních symbolických kódů až po jejich vnímání na totožné analytické úrovni (Skovajsa 2012: 241). Kloním se k prvnímu řešení. Zatímco narativa odkazují na konkrétní historický kontext (komunistická minulost, národní cítění, ekologická rizika), základní (hlubinný) kód chápou jako stavební kámen narativa, jako to, co daný narativ pomáhá ukotvit na stranu dobra a zla, ale samo o sobě je pojmem nevázaným na kontext, tedy „omezené“ univerzálním. Primární diskurzivní struktura občanské společnosti je v podstatě otiskem normativního demokratického ideálu. Funguje jako základna interpretačních vzorů, ke kterým se jak vědomě, tak nevědomě vztahují jednotliví aktéři.

Pro základní kulturní kódy ustavené v rámci občanské společnosti je charakteristická stálost a kontinuita (Alexander a Smith 1993: 198, 2003: 154). Lze, myslím, hovořit o diachronní i synchronní univerzalitě, kódy jsou v občanském povědomí chápány jako běžné, ustálené, dané a všeobecně přijímané (srov. Sztompka 1993: 87). Proto je jejich zpochybnění či napadení obtížné a vzhledem k hluboce ukotvené samozřejmosti těchto kódů také zřídka-kdy realizované. S odkazem na Durkheimův sociální fakt můžeme podle Sztompky „chápat kulturní imperativy jako to, co říká členům společnosti, co ‚má být uděláno‘ buď proto, že je to dobré, nebo proto, že to dělá většina lidí, nebo proto, že se to dělalo vždy“ (Sztompka 1993: 87). V případě morálně zatíženého binárního kódu občanské sféry narážíme na jeho účinný represivní potenciál. Občanský kód, jak ostatně Alexander (2007) komentuje, aniž by z toho vyvozoval hlubší kritické závěry, plně odpovídá „velkému vyprávění“ modernity. Racionální, kontrolující se, klidný atd. jsou přivlastky, které na úrovni sociálních motivů odpovídají ideálu WASP (bílého anglosaského protestanta), ale vyčleňují z občanské společnosti všechny příslušníky takových skupin, které jsou spojovány, nebo samy sebe spojují, s atributy iracionality, vášnivosti, pasivity, nerealističnosti atd., tedy vlastnostmi, které mohou sociálně konstruovat ženství, romskou, vietnamskou či jinou v našich podmínkách minoritní etnickou příslušnost. Stavění promluv na kódech modernity ukazuje, že i témata kriticky reagující na modernizační projekt jsou těmito kódy formována, což vyvrací představu o konci velkých vyprávění a odkazuje pouze ke konci velkých „explicitních“ vyprávění. Implicitně je modernizační teze neustále posilována, protože kódy, na kterých staví, fungují jako formativní rámec občanské sféry (demokratického kódu).

Na teoretické úrovni je zkoumané téma místních referend těmito občanskými kódy rámováno zcela explicitně. Jde o formu občanské angažovanosti stojící na ideálu deliberace – tedy poučené diskuse racionálních aktérů, kteří mají přístup k informacím, aktivně je sami dohledávají, otevřeně zvažují všechny alternativy a ve společném dialogu pak formují řešení, které respektuje v co největší míře představy všech zúčastněných (srov. Gastil a Black 2008). Otázkou je, v jakých kódech je téma zakotveno v běžném mediálním diskurzu.

V textu vycházím z předpokladu, že obdobný symbolický kód, jaký Alexander a Smith (2003) popsali na příkladu americké občanské společnosti, je možné vysledovat i v ostatních západních státech. Jak ukázal Smith, zatímco autoritářské systémy typu fašismu vykazují radikálně odlišnou strukturu občanského diskurzu, komunistický občanský kód je s demokratickým prakticky totožný, liší se jen v důrazu na kolektivitu oproti jedinci. Zvláště silnou spojnicí je podle Smithe důraz na racionalitu, který shodně vykazuje demokratický a komunistický diskurz. Nejen v tomto bodě se rozchází s kódem fašismu, který na posvátnou stranu diskurzivní struktury staví emocionalitu (Smith 1998).

Co nám odhalení kulturní struktury v diskurzu místních referend může říci o občanské společnosti? Domnívám se, že na základě srovnání kulturně-strukturálních kódů, které byly v promluvách aktérů nejčastěji zastoupeny, nebo naopak nevyužívány, lze provést komparaci zemí s nepřerušenu demokratickou historií (USA) a postkomunistických států (ČR). Vzhledem k historickému kontextu vývoje občanské sféry v ČR a k morální univerzalitě kódů nepředpokládám, že by došlo v důsledku přerušení demokratického vývoje k úplnému přepólování kódů občanské společnosti⁶, ale může se objevit další doplňující kód, který původní strukturu rozšíří.

Soudím, že vzhledem k setrvačnosti, kterou kulturně ustavené kódy vykazují (srov. Dahrendorf 1990: 92–93), se v základní symbolické struktuře běžně neodráží specifický historický vývoj různých občanských společností; ten se projevuje až na druhé úrovni, kdy jsou narativa důležitá pro daný kontext (jako například komunistická historie v ČR) vztahována k této prvotní struktuře. Jinými slovy, zatímco ideologie se mění, kódy, jejichž prostřednictvím získává svou aktuální sílu, zůstávají neměnné (Alexander a Smith 2003: 125). Na druhé straně je pravděpodobné, že při dlouhodobém působení určité převládající ideologie nekoreponující s ideálním demokratickým binárním kódem se aktéři ve svých praktikách vztahují nejen k němu, ale také k postupně se ustavujícím kódům vycházejícím z této (reálně nedemokratické) praxe. Působení výrazně protichůdných hodnot a z nich vyplývajících norem pak vyvolává situaci anomie (srov. Sztompka 1993: 89–90), neboť existuje výrazná nejistota ohledně imperativů, které by měly orientovat jednání aktérů. Výsledkem je, jak tvrdím, neuvědomělé a případně také strategické pozvolné přetváření původní kulturní struktury. Pracuji tedy s představou univerzálních a dlouhodobých kulturních kódů; jejich trvalost, neměnnost a konkrétní podoba je ale předmětem mého zkoumání.

Institut místního referenda v ČR

Místní referenda jsou v České republice poměrně mladým institutem, skrze nějž mohou občané přímo ovlivňovat veřejnou diskusi a v případě aktivní účasti uplatňovat svůj podíl na moci. I přes uzákonění v roce 1992, poměrně záhy po pádu železné opony, začala být reálně využívána až od roku 2000. Od roku 1993, kdy vstoupil zákon o místním referendu v platnost, až do roku 1999 se nekonalo ani jedno místní hlasování. Velmi váhavě,

⁶ Např. aktivita, autonomie nebo přičetnost by byly brány jako charakteristiky nedemokratického kódu, zatímco pasivita, závislost a šilenství by fungovaly jako pozitivní vztažná kategorie demokratického kódu.

pozvolné začleňování institutu místního referenda do běžné správní agendy dokládá i fakt, že až do roku 2005 neexistovala systematická evidence proběhlých hlasování. Počet referend konaných na našem území mezi lety 2000 a 2005 lze z dostupných údajů určit tedy jen přibližně. K náhlému nárůstu došlo až po roce 2000. Jak uvádí Smith, proběhlo v období mezi lety 2000–2006 celkem 94 hlasování, z toho 20 o rozdělení obcí, 16 o zřízení úložiště jaderného odpadu v obci, 14 o zřízení větrných elektráren, 8 se týkalo dopravy, 8 lomů nebo dolů v obci, 6 továren, 7 ostatních témat spadajících pod trvale udržitelný rozvoj, 3 místních škol a 12 autor zařadil pod „ostatní témata“. Nejvíce hlasování, 59, se tedy týkalo ekologické problematiky (Smith 2007: 47).

Od roku 2006 byla místní referenda evidována Odborem územní veřejné správy Ministerstva vnitra České republiky. Podle těchto záznamů se mezi lety 2006 a 2011⁷ konalo 111 referendových kampaní, z toho se 107 hlasování uskutečnilo. Nejvíce referendum proběhlo v roce 2007, kdy se z 38 realizovaných hlasování v 18 případech občané vyjadřovali k otázce výstavby radarové základny na území Vojenského újezdu Brdy (MV ČR 2011).

Na rozdíl od zastupitelských voleb neprobíhají místní referenda periodicky, navíc jsou u nás, oproti zemím, kde je místní referendum běžně a často využíváno (USA, Švýcarsko), vždy svébytným, v daném místě konání většinou bezprecedentním aktem, pro jehož pouhou iniciaci je třeba vyvinout nemalé úsilí. Vzhledem k tomu, že institut přímého hlasování vybočuje z vžitých rutinních postupů zastupitelské demokracie, může být pro zúčastněné aktéry náročné dodržet procesuální pravidla. Ze stejného důvodu může být obtížnější vyvolat dostatečný zájem občanů o konkrétní téma a především ho transformovat v jejich reálnou účast v místním referendu.⁸ Právě institucionální překážky, které mohou mít na referendovou praxi v ČR omezující vliv, jsou nejčastějším předmětem zkoumání. Jako zásadní se jeví problémy s platností a závazností odhlasovaných rozhodnutí. Jejich příčiny lze hledat především v legislativním nastavení výše kvóra, které představuje překážku zejména v případě konání referend ve větších obcích, jako problematické se ale, zvláště v počátcích využívání institutu místního referenda, ukázalo také např. omezení témat, o kterých je možno v referendech hlasovat. Zmapování dosavadní referendové praxe v ČR a zároveň podchycení klíčových institucionálních problémů, se kterými se potýká, lze nalézt v textech Rigela (2007, 2008), Nováčkové (2007), Smithe (2006, 2007) nebo Špoka a kol. (2006).

Data a metoda

Analýze jsem podrobila texty týkající se místních referend, které se objevily v běžně přístupných médiích v průběhu loňského roku (2011). Souhrnné označení „text“ zde používám

⁷ Poslední aktualizace evidence proběhla k 27. 5. 2011. Dalšími systematicky zpracovanými údaji o místních referendech, vyhlášených od druhé poloviny roku 2011, MV ČR nedisponuje. Při intenzivnějším pátrání na internetu se navíc zdá pravděpodobné, že ani uvedená evidence ve skutečnosti nezahrnuje všechna vyhlášená místní referenda.

⁸ Naděje na úspěšné konání referenda je výrazně posilována zásahy občanských sdružení a dalších nestátních neziskových organizací ať už v rámci přípravné, nebo volební kampaně (Smith 2007: 67).

pro články, zprávy, glosy, eseje, dopisy čtenářů, úvahy, rozhovory a diskuse jak v tištěné, tak v elektronické i hlasové podobě (rozhlas, TV). Pracovala jsem pouze s přepisy takto definovaných textů, bez obrazové informace.

Jako zdroj dat jsem použila mediální archiv společnosti NEWTON Media, který v plném znění shromažďuje zprávy (texty) získané monitoringem celostátních i regionálních tištěných periodik, zpravodajských a publicistických televizních a rozhlasových pořadů, internetových serverů a agenturních zpravodajství. Vzhledem k enormnímu počtu 6 087 záznamů pro klíčové slovo „referendum“ jsem se omezila na hledání pomocí klíčových slov „místní referendum“. Texty a promluvy, které se k místním referendům vyjadřovaly, aniž by byl použit přívlastek „místní“, tedy nebyly díky tomuto kroku do vzorku zahrnuty. S ohledem na cíl analýzy nepředpokládám, že by vyloučení těchto potenciálních textů mohlo zásadně ovlivnit závěry, ke kterým jsem dospěla.⁹ Z 241 takto získaných textů jsem vyřadila duplikáty článků (texty, které se v doslovném znění opakovaly např. v regionálních mutacích celostátních deníků nebo byly zveřejněny na několika internetových portálech) a texty, kde se místní referendum objevilo pouze jako označení – obvykle v popisu historického vývoje obce –, se kterým se dále nepracovalo (např. obec XX se v roce 2009 odtrhla od jiné obce). Takto vznikl konečný soubor 149 textů. Sto jedenáct z nich se vztahovalo k místnímu referendu v konkrétních obcích nebo v případě Prahy v městských částech. Šlo o referenda ve všech fázích vývoje: plánovaná, uskutečněná, probíhající, již konaná, ale také diskutovaná, avšak nikdy neuskutečněná. Dvacet jedna textů řešilo problém místního referenda v obecné rovině. Do analýzy jsem nezahrnula sedmnáct textů, které se týkaly připravovaného návrhu na zavedení přímé volby starostů obcí a věnovaly se především diskusi právních náležitostí a možným problémům, které by mohly v praxi nastat.¹⁰

Pro práci s daty jsem zvolila metodu kvalitativní obsahové analýzy založenou na teoretickém kódování (Mayring 2000; Kohlbacher 2006; Gibbs 2007), přičemž původní seznam Alexanderových kódů (hlubinné kulturní kódy) jsem na základě otevřeného kódování dat postupně rozšířila především o konkrétní kontextové kódy.

Výsledky analýzy

Prostřednictvím zkoumaných textů do diskuse o referendech vstupovali následující aktéři: zastupitelé a obecně politici, „obyčejní“ občané, zástupci firem, zástupci neziskových organizací, veřejní intelektuálové (publicisté, esejisté), experti a moderátoři/redaktoři.

⁹ Jeden z takovýchto textů jsem dohledala a do vzorku dodatečně zahrnula v průběhu analýzy, protože inicioval krátkou vlnu navazujících diskusních reakcí. Nechávám samozřejmě k diskusi, nakolik vyřazení přívlastku „místní“ mohlo vést k systematickému zkeslení celého vzorku. Uchýlila jsem se i k dalším svévolným omezením – například sběru dat pouze za jeden rok. Pro získání celého diskurzivního obrazu místních referend by bylo potřeba jít dále, i pokud jde o typy zkoumaných textů (chybí oficiální dokumenty a vyjádření a především nepřeberné množství dalších každodenních promluv, které diskurz rovněž formují). Z těchto důvodů je empirická část práce pouze prvním nahlédnutím do terénu místních referend.

¹⁰ Téma je v současných diskusích dále rozvíjeno a jistě by si zasloužilo samostatnou pozornost.

V promluvách zmíněných aktérů jsem identifikovala několik základních kódů, které diskurz místních referend rámuje. Představení všech by nutně ústilo v pouhý výčet na úkor zevrubnějšího komentáře. Zde se proto věnuji jen těm, které byly nejsilněji zastoupeny – ať už proto, že se opakovaly napříč texty k různým referendovým kampaním, nebo proto, že určitou kampaň rámovaly jako jediné. V analýze neposuzuji jednání, ale tvrzení aktérů o jednání – jejich popis situace, argumentaci. Jde nejen o oficiálně deklarovaný diskurz, ale zároveň o sdílenou ideální představu toho, jak má občanská společnost a její aktéři vypadat. Pro interpretaci hraje důležitou roli provázanost kódů. Každý kulturní kód občanské společnosti, jak v souladu s Alexanderovým pojetím předpokládám, nesmí být v hodnotovém protikladu s ostatními kódy na téže pólu (demokratickém/nedemokratickém). Jako racionální proto z tohoto pohledu nemůže být např. deklarováno přijetí úplatku, protože by se to neslučovalo s převládajícím diskurzem ideálu občanské společnosti, kde dalším z hlavních kódů je čestnost, otevřenost apod. Kódy kulturní struktury se vyjevují skrze různé konkrétní kontextuální obsahy, často jen významovými náznaky, velmi zřídka explicitně.

Představené kódy se vždy týkají jak argumentace o konkrétních tématech, o kterých bylo, nebo mohlo být hlasováno v místním referendu, tak obecné diskuse o tom, zda je vhodné místní referenda k rozhodování využívat. V případě, že se diskurz na těchto dvou úrovních rozcházel, upozorňuji na odlišnosti mezi oběma identifikovanými variantami.

V následující části textu nejprve popisují první osu výpovědi o dvou základních kódech a třech podkódech, z nichž některé dále člením. Jako základní kódy vymezují racionalitu a zapojení občanů do diskuse. Racionalitu, původní kulturní kód vymezený Alexanderem na úrovni sociálních motivů aktérů, rozšiřuji na další úroveň a dále konkretizuji do podkategorií informovanosti, expertnosti a efektivity. Osu všech uvedených kódů navrhuji nazývat *osou deliberace*. Vedle této osy popisují *osu ostražitosti* s následujícími nosnými kódy: nedůvěryhodnost zastupitelů, opozice „obyčejní občané“ vs. politici a demokratický deficit. U obou představených os pak ukazují, jaké základní kódy kulturní struktury se v jejich rámci především projevují.

Jedním z nejsilnějších argumentačních momentů, které se v textech objevovaly, bylo zdůrazňování racionality mluvčího a „jeho“ strany, podpírané předkládáním racionálních (na rozumu založených) argumentů. Protistrana byla pak skrze řešení, která navrhovala, přirozeně popisována jako iracionální a její smýšlení a návrhy nerealistické. Zástupce politické strany propagující místní referenda například explicitně používá racionalitu zastánců i odpůrců kácení stromů v pardubických Tyršových sadech jako vztažného bodu, kterého má být prostřednictvím referenda dosaženo:

Příběh Tyršových sadů je jasnou ukázkou, jak tu potřebný institut referenda schází. Přinejmenším proto, že obě strany sporu by musely podstatně racionálněji argumentovat, aby občany o své pravdě přesvědčily. (Štegl 2011)

Jakkoli se tento styl argumentace může zdát samozřejmý, je třeba upozornit, že vzhledem k závažnosti některých témat (stavba bioplynové stanice nebo letištní dráhy, které významně naruší chod obce; prolomení limitů těžby, které by vedlo k vymazání celé obce z mapy) by bylo zcela oprávněné očekávat emocionálně zatíženou argumentaci. Ta se však

v analyzovaných textech objevovala jen velmi zřídka, ve formě povzdechu nad neutěšeným stavem věcí, který byl ovšem vždy následně „vrácen na správnou kolej“ racionální debaty příslušnými realistickými argumenty. Pokud se někomu z mluvčích podařilo projev druhé strany interpretovat jako emocionální, získal tím argumentační převahu. Takové označení vzbuzovalo dojem, že osoba, která emoce vyjádřila, je hysterická, neschopna se ovládat, a tudíž narušující průběh racionální debaty. Běžné propojování emocionality (strachu, obav, vznětlivosti) protistrany s její iracionalitou naznačující nekompetentnost účastnit se diskuse ilustruje následující úryvek týkající se stavby bioplynové stanice v Libkově Vodě:

Kritika hlavně odpůrců často sklouzla až k urážkám. Starosta Josef Vácha zkoušel uklidnit emoce návrhem informovat lidi o stavu projektu. „Ano, dopustili jsme se chyb. Ale o záměru bioplynky jste všichni věděli a byli pro. Teď strašíte lidi a šíříte pomluvy, že se tady budou pálit odpady z Německa,“ řekl starosta. (Mazanec 2011: 1)

Racionalita na sebe v promluvách aktérů brala tři základní podoby. V rozhodovací fázi byla konkretizována ve formě argumentů informovanosti a expertnosti aktérů, v oblasti řešení se týkala jeho efektivity zohledňující finanční nákladnost, adekvátnost řešení vzhledem ke konkrétním okolnostem a užitek pro místní obyvatele. Poslední dva zmíněné aspekty ilustruje úryvek, ve kterém jeden z občanů argumentuje proti stavbě přístaviště v obci Babice:

Mnoho občanů v Babicích považuje tuto investici za naprosto zbytečnou a nic nepřinášející babickým občanům. Přístaviště má hlavně sloužit pro parkování a opravu projíždějících lodí – mimobabických návštěvníků. Přístaviště je situováno uprostřed polí, bez zázemí solidní turistické infrastruktury. (Bilik 2011)

Jako neefektivní byla popisována řešení, která působila megalomansky, nerealisticky nebo nedotaženě. Kritika se týkala technických nedostatků a často byla spojena s otázkou financí. Právě finance ale byly zároveň vždy popisovány jako ty, na kterých tolik nezáleží, které jsou až na druhém místě. Prioritou jak ze strany zastupitelů, tak občanů bylo vždy „dobro pro občany“, a to dobro silně lokalizované. Uhájení dobrého životního prostředí pro místní obyvatele bylo jedním z rozhodujících argumentů pro uspořádání referenda. Tento argument byl používán všemi zúčastněnými aktéry i k prosazení jimi upřednostňovaného řešení problému, ať už se stavěli k referendu pozitivně, nebo odmítavě. Argument obecného dobra stojícího nad lokálně omezenými zájmy občanů se objevil pouze ve dvou případech. Jednak ze strany občana-experta podporujícího vybudování úložišť jaderného odpadu, podruhé v souvislosti s prolomením těžebních limitů v Horním Jiřetíně, kde v moderované diskusi argumentovali pro těžbu za schválenými limity představitelé těžební společnosti i jeden z občanů z publika potřebností elektrické energie a tepla pro společnost jako celek.

Zvláště silně se projevovala kategorie informovanosti. Všichni zúčastnění aktéři se v promluvách odkazovali k ideálu informovaného občana a informace poskytujícího zastupitele. Nedostatek poskytovaných informací voličům ze strany zastupitelstva byl jedním z hlavních argumentů pro vyvolání místního referenda z iniciativy občanů. Neinformovanost

občanů byla naopak stěžejním argumentem proti jejich vstupu do diskuse, a to jak ze strany zastupitelů, tak ze strany odpůrců místního referenda z řad občanů samotných.

Argument expertnosti se vyskytoval sice méně často než odkaz k informovanosti aktérů, jeho zastoupení bylo nicméně také silné. Vedle odborníků na dané téma se do pozice expertů, přesněji „expertů v rozhodování“, někdy stavěli nebo do ní byli pasováni sami zastupitelé. Jakmile se v diskusi objevil argument expertnosti, bylo mluvicím zároveň deklarováno, že hlas občanů je vítán, nicméně chápán pouze jako hlas poradní. Konečné rozhodnutí je třeba nechat na odbornících. Tato pozice byla patrná zvláště u těch aktérů, kteří se k místnímu referendu jako participativnímu nástroji stavěli vlažně nebo přímo odmítavě. Situace ukazuje na rozpor, kdy jsou občané na jedné straně vyzýváni k aktivnímu vstupu do diskuse o daném problému, nebo alespoň tolerováni, na druhé straně je jim faktické právo podílu na konečném rozhodnutí odíráno. Následující úryvek ilustruje propojení expertnosti s důrazem na celospolečenský dopad řešeného problému úložišť jaderného odpadu:

Uznávám nárok místních spolurozhodovat o výběru vhodné lokality. Proč ale minoritě garantovat právo veta? Hlubinné úložiště není problém lokální, nýbrž celospolečenský. Poslední slovo musí mít problematiku znalí odborníci a seriózní politici. Pokud se druhý jmenovaný živočišný druh u nás ještě někde vyskytuje a jestli vůbec dokáže vysvětlit podstatu problému tamějším lidem. (Dopis čtenáře Ing. P. Ch. 2011)

Vnímanou argumentační silou expertnosti lze v uvedeném úryvku odvodit i z podpisu čtenáře, který se rozhodl zůstat v anonymitě, ale před iniciálami jména ponechal akademický titul. Uvedený úryvek zároveň ukazuje, jak je pracováno s Alexanderovým kódem výlučnosti – přestože expertnost sama o sobě odkazuje k přenesení zodpovědnosti na úzkou skupinu odborníků, a jako taková vylučuje z rozhodování laickou většinu, je zde kód výlučnosti explicitně vztahován na místní obyvatele. Síla expertního diskurzu se naopak ztrácela v obecné diskusi o referendech, tedy takové, která nebyla zaměřena na konkrétní otázku, o které by mělo referendum rozhodnout. Zde se, poměrně překvapivě, objevilo téma expertnosti pouze jednou, a to v esejí Jana Šterna, který expertní diskurz explicitně odhaloval a přínos místních referend viděl mimo jiné v jeho nabourání – v deprofesionalizaci politiky (Štern 2011).

S ohledem na zkoumané téma zřejmě nepřekvapí, že nejčastěji se vyskytující kategorií bylo zapojení občanů do veřejné diskuse. Tento argument pro vyvolání referenda se objevoval jak ze strany občanů, tak zastupitelů. V obou případech se vyskytoval jednak ve formě apelu na občany samotné, tedy na jejich aktivitu a vůli se do rozhodovacího procesu přímo zapojit, jednak jako důraz na nutnost otevřenosti a inkluzivity systému. Občané nebo opoziční politici z řad zastupitelů, kteří požadovali či schvalovali vyvolání referenda, argumentovali přehlížením názorů občanů, uzavřeností a výlučností systému, který je třeba otevřít právě prostřednictvím přímé občanské participace. Starostové nebo členové zastupitelstva naopak odvolávkou na nutnost zapojení občanů do diskuse demonstrovali již existující otevřenost svého úřadu a dávali najevo respekt vůči hlasu občanů. Všechny zúčastněné strany nicméně shodně konstatovaly problém současné občanské pasivity.

Zajímavým prvkem bylo hodnocení tématu, kterého se diskuse týkala. Opakovaným argumentem ze strany všech aktérů byla jeho deklarovaná závažnost. Jako závažné bylo

hodnoceno téma týkající se všech občanů a/nebo výrazně zasahující do rozpočtu obce. Z promluv vyplývalo nejen to, že téma je natolik závažné, že by měli rozhodnout občané, ale de facto také, že občané by měli rozhodovat pouze o závažných tématech.¹¹

Přestože pozice odpůrců místního referenda byla zastoupena, celkově v analyzovaných textech převládal pro-referendový étos. Všechny dosud popsání kategorie argumentů lze podle mého mínění zahrnout diskurzem deliberace, ke kterému se vztahovaly. Společně tvoří jednu ze dvou hlavních os, které jsem v promluvách identifikovala. Cílem zúčastněných aktérů, kteří deklarovali příznivý postoj k referendům, bylo zapojení všech zúčastněných stran – především dosud opomíjených občanů – do diskuse, která je založena na informovanosti, respektu názorů všech zúčastněných, transparentnosti, každý v ní hájí své zájmy, ale výsledek směřuje ke konsensu ve smyslu přijatelnosti pro všechny zúčastněné strany (srov. Gastil a Black 2008: 2–4). Ve své argumentaci se tedy mluvčí vztahovali především k následujícím kulturně-strukturálním kódům: na úrovni aktérů převládaly pozitivní kódy racionality, autonomie, realističnosti a aktivity; v oblasti sociálních vztahů otevřenosti a deliberace a na úrovni sociálních institucí rovnoprávnosti a všeobecnosti. Kódy, kterými se aktéři snažili pošpinit své oponenty, byly na úrovni sociálních motivů především pasivita, hysterie a iracionalita, na úrovni sociálních vztahů utajovanost a na úrovni institucí výlučnost.

Vedle osy deliberace byly v datech stejně silně zastoupeny kódy, které označují jako osu ostráživosti. Příznivci místního referenda z řad občanů stavěli jako hlavní argument pro konání referenda nespokojenost s činností zastupitelstva. Poukazovali na korupci, tajné dohody s investory, spekulace, zpronevěry, konspirativní jednání. Argument nedůvěryhodnosti zastupitelů resp. politiků se jako zdroj motivace pro aktivitu občanů objevoval jak v diskusi o konkrétních tématech, tak v obecné diskusi o referendech (pomyslná hráz občanské trpělivosti už přetekla). Příkladem obecné argumentace může být následující úryvek:

Ano – přímá demokracie, tedy přímá volba starosty, hejtmána, soudce, SZ, policejního ředitele, je největším nebezpečím pro mafie, ale nejenom ty naše, celé Evropy! Jejich trestněprávní odpovědnost a odvolatelnost. Proto politici vznášejí tisíce důvodů, proč to není možné – bojí se jí, jako čert kříže. Přišli by totiž v drtivé většině o své kšefty. A vo to gou. (Seibert 2011)

Výrazně se projevovala vnímaná opozice „my, obyčejní občané“ vs. „oni, politici“, kdy ze strany občanů byli politici popisováni s despektem jako ti, kteří zneužívají svou moc. Stejnou dichotomii ale silně deklarovali také redaktoři a moderátoři diskusí a veřejní intelektuálové, a to bez ohledu na to, zda se stavěli k místním referendům vstřícně, nebo odmítavě. Poukazováno bylo na propojení zastupitelstva a firem, investorů. V textech, které se týkaly místního referenda obecně, zdůrazňovali mluvčí navíc nadvládu ekonomické sféry nad politickou, projevující se podřizováním se politiků tlaku developerů a investorů. Důvěryhodnost zastupitelů zpochybňovali skrze jejich utajované korupční jednání ovšem nejen „běžní“

¹¹ Zdá se, že se tak v promluvách odráží jistá rezervovanost vůči přímé demokracii, spojená s otázkou, do jaké míry má potenciální zvýšení počtu participujících občanů skutečně pozitivní efekt na kvalitu demokratického procesu. Podle skeptiků může vysoká míra participace narušovat efektivitu politického procesu, konkrétně snižovat rychlost rozhodování a negativně se promítnout v kvalitě učiněných rozhodnutí.

občané, ale také členové neziskových organizací, „veřejní intelektuálové“, opoziční zastupitelé, a v případě otázky těžby v Horním Jiřetíně dokonce zástupci těžební firmy (kteří nepatřili mezi podporovatele referenda). Nařčení z manipulativního jednání byla ale také často vznášena přímo vůči firmám, a to jak ze strany občanů, tak ze strany starostů a opět i opozičních zastupitelů a neziskových organizací.

Promluvy odpůrců místních referend, resp. přímé demokracie, byly zastoupeny oproti proreferendovým sice méně často, je ale jistě na místě se jim také věnovat, protože představují nedílnou součást zkoumaného diskurzu. Nejčastější argument proti konání místního referenda je možné souhrnně označit jako demokratický deficit. V obecné diskusi poukazovali referendoví skeptici (veřejní intelektuálové, opoziční zastupitelé, běžní občané) především na nezralost české společnosti pro prvky přímé demokracie. V obou rovinách diskuse, obecné i konkrétně zaměřené v rámci specifických kampaní, popisovali vyvolání místního referenda pouze jako populistický krok ze strany zastupitelů. Referendum v jejich promluvách neznamenalo krok směrem k deliberaci, ale bylo líčeno jako nástroj manipulace, zbavení se zodpovědnosti rozhodovat o ožehavých otázkách a dalších vypočítavých praktik.

Společnost musí být na nástroje přímé demokracie zralá. Demokracie není, tak jak je u nás často chápána, jen právo, ale také odpovědnost. Dokud tohle nepochopí a nepřijme většina občanů, jsou referenda hrátkami v rukou politiků. Veřejné diskuse, předložení všech faktů a zkoumání alternativ je v zásadních otázkách nutné a jistě na místě. Otevřenosti se ovšem na rozdíl od šachování s referendy a útěků od osobní odpovědnosti naše politická elita vyhýbá jako čert kříži. (Pilný 2011)

To, že argumentace nesměřovala pouze věcně ke zkoumanému problému, ale týkala se velmi často přímo zúčastněných aktérů, nepovažují za zcela banální. Tento fakt poukazuje na specifický „přechodový“ stav české občanské společnosti a v diskusi se k němu ještě podrobněji vrátím. Argumentace na sebe v rámci této osy ostražitosti brala podobu „znečišťování“ pomyslných oponentů. Na úrovni sociálních motivů byly uplatňovány zejména kulturní kódy pasivity a iracionality, na úrovni vztahů kódy utajení, hierarchie, klamnosti, podvodnosti, vypočítavosti a konspirace; na úrovni institucí kódy svévole, moci, chtivosti a výlučnosti.

Diskuse závěrů

Jak tvrdí Alexander a Smith, kulturní kódy orientující jednání můžeme ve výpovědích aktérů nejlépe zachytit ve vypjatých situacích, které se dotýkají stávajícího řádu věcí (Alexander a Smith 2003: 125–126). Právě zde se v promluvách objevují explicitní odvolávky na ony posvátné „velké pravdy“, které jsou součástí kulturního kánonu, a tudíž se předpokládá, že v dané hraniční situaci budou argumentačně silné a, dodejme, nebudou působit jako klišé. Veřejnou diskusi o místních referendech považují za jednu z takovýchto situací. Na jedné straně se rozhoduje o otázkách, jejichž konkrétní řešení může významně zasáhnout do žitého světa v dané lokalitě – v roce 2011 byly takovými diskutovanými tématy např. stavba bioplynové stanice v Libkově Vodě a Maršově, výstavba obchodního centra na místě bývalého Domu kultury v Plzni nebo prolomení těžebních limitů v Horním Jiřetíně. Na druhé straně

se zároveň v této diskusi hraje také o to, jaké místo mohou nebo mají zaujímat místní referenda jako nástroj demokratického rozhodování. Tato obecnější rovina diskuse se objevuje jak v textech věnovaných konkrétní kampani, tak jako samostatné téma.

Z diskuse vedené o místních referendech lze usoudit, že se česká občanská kultura ocitla v přechodové situaci, kdy došlo k posunu vnímání důvěry. Zatímco diskurz normativně a morálně vymezené demokratické občanské společnosti předpokládá vztahy založené na důvěře (Sztompka 1999; Müller 2002, 2003, 2005), aktéři se od tohoto ideálu ve svých výpovědích odkláněli a vytvářeli rámec alternativní. Ten v sobě podle mého mínění spojuje původní pozitivní kód důvěry jako výchozí kategorii a postupně ustavený kód ostražitosti či občanské bdělosti vzešlý ze střetu tohoto ideálu s totalitní realitou, která se od něj výrazně odchylovala.¹²

Jak píše Sztompka, je pro fungování demokratické společnosti stěžejní, aby občané vládli takzvanou *civilizační kompetencí*. Zdůrazňuje roli takových internalizovaných kulturních kódů, hodnot, norem, pravidel a vzorců, které umožní občanům smysluplně využívat existující demokratické instituce. Vedle podnikatelské (orientace na úspěch, soutěživost, racionalita, poctivost...), diskurzivní (tolerance, kriticismus, akceptace pluralismu...) a každodenní kultury pokročilých společností (úpravnost, péče o tělo, schopnost práce s moderní technikou...) řadí do komplexu civilizačních kompetencí občanskou kulturu (připravenost participovat, zájem o veřejné otázky, respekt k oponentům, vyhovění majoritě...) (Sztompka 1993: 88–89, srov. Sztompka 1996: 8–9). Právě občanská kultura ale podle Sztompky vykazuje v postkomunistických zemích i po pádu železné opony značný deficit díky přetrvávající *civilizační nekompetenci*, kterou by, jak tvrdí, Jeffrey Alexander patrně nazval „diskurzem reálného socialismu“ (Sztompka 1993: 90). Šanci na obrodu civilizačních kompetencí v postkomunistických zemích vidí Sztompka mimo jiné v rozšiřování „politické demokratizace“ – v zavedení demokratických politických institucí, ale především v postupném učení se využívat je v souladu s imperativy občanské demokratické společnosti (ibid.: 94). Na příkladu diskurzu místních referend se můžeme pokusit usoudit, zda od doby sametové revoluce došlo v tomto ohledu k určité obnově civilizačních kompetencí.

Dvě základní osy deliberace a ostražitosti, které jsem v popisu diskurzu místních referend analyticky oddělila, se ve výpovědích aktérů sbíhají. Optimisticky působící osa deliberace pracuje s kódy racionality, informovanosti, expertnosti, spoluúčasti občanů na rozhodování, jako argument nedemokratického kódu využívá pasivitu občanů, která je v jejím rámci hodnocena jako nedostatek české občanské společnosti. Pesimisticky vyznívající osa ostražitosti operuje s kódy nedůvěryhodnosti zastupitelstva, opozice mocných politiků a bezmocných občanů a demokratického deficitu, bránícího využívání referend v souladu

¹² Tato interpretace by neměla svádět k zjednodušené představě naplněného ideálu demokracie v období první republiky následovaného autoritářským obdobím totalitního temna. Holistický pohled na kulturu, který zde z důvodů argumentačního zjednodušení uplatňuji, je třeba v dalším kroku rozšířit jak o empirickou evidenci různorodosti kultur v rámci společnosti, tak o další teoretické zkoumání možné diverzifikace kulturní struktury a souvisejících mocenských vztahů. Právě zde se také otvírá poměrně problematické místo alexanderovského konceptu kultury, jehož rozpracování by ale přesahovalo záměr tohoto textu.

s demokratickou občanskou kulturou, zároveň ale na nedůvěře/nedůvěřivosti vůči zastupitelům a obecně mocným staví pozitivní kód protestní aktivity. Mediální sdělení o místních referendech jsou tedy orientována především hlubinnými kódy racionality, aktivity/pasivity a důvěry/nedůvěry, kterým se budu nyní věnovat blíže.

Pojímání důvěry se liší od nakládání s kódy racionality a aktivity, kdy oproti důvěře byly poslední dva jmenované používány v jednoznačně pozitivním významu. V případě kódu racionality se tak nepotvrdilo mé vstupní očekávání, že by k iracionalitě motivů aktérů mohlo být odkazováno jako k pozitivnímu kódu. Možné přepólování, resp. oslabení občanského kódu prostřednictvím proliferace jiné ze sfér, v tomto případě např. rodinné, jsem vyvozovala z bezprostřední míry rizika dopadu některých referendových kauz na životní prostředí osob, které jsou subjektem nebo objektem mediálních sdělení. Emotivní výpovědi se ale ve zkoumaných výpovědích nejevily jako přípustné, resp. argumentačně silné. Převrácení kódu je v tomto případě podle mého mínění blokováno faktem, že kód racionality je jedním z nejsilněji přítomných kódů modernity. Výpovědi tak spíše potvrzují pokračování jejího étosu, nikoli ale úplné narušení či překonání. Obdobně jsem očekávala, že aktivita bude využívána také jako negativní kód a z pole občanské společnosti např. vylučovat pomocí nálepky „nadměrné“ aktivity zástupce NGO nebo přípravného výboru. Tímto způsobem s kódem aktivity pracuje ve svých četných vyjádřeních např. bývalý prezident Václav Klaus, který svou argumentaci zakládá na zpochybnění legitimacy občanské společnosti a potažmo i jejích kódů, především s ohledem na její právo a sílu ovlivňovat a regulovat ostatní sféry.

I tento typ oslabování občanského kódu je tedy velmi pravděpodobně součástí diskurzu o místních referendech. Případnou míru jeho úspěšnosti při nabourávání občanského kódu by bylo možné posoudit jediňe podle toho, nakolik silně pozici se tyto argumenty ve veřejné diskusi těší. Silná míra takovéto úspěšné intervence do diskurzu referend by vyvracela představu o prioritě občanské sféry, kterou deklaruje Alexander (2006: 33–34). Ve zkoumaných textech se nicméně ani toto inverzní nálepkování neobjevilo. Důvodem zde ovšem může být již zmíněné omezené množství a úzký záběr analyzovaných materiálů. Výše jsem uvedla, že v mediálních sděleních působily jako silné kódy aktivita a pasivita, které byly využívány zcela v souladu s binárním symbolickým kódem občanské společnosti představeným Alexanderem a Smithem (1993). Poukazováno bylo především na problém pasivity českých občanů.

Jak shrnuje Marada (1998), vedle nedostatečné a velmi zvolna se rozvíjející právní opory institucí české občanské sféry můžeme kořeny vlašného zájmu o veřejné dění hledat v privatizmu. Ten nebyl jen reakcí na odpor komunistického režimu vůči nezávislým iniciativám, ale stal se vzorcem jednání, který přetrvál i po pádu železné opony. Jakkoli pro liberálně-tržní optimisty může být privatizmus pozitivně interpretován jako zdravý individualismus, mezi zastánci modelu aktivní občanské společnosti vzbuzuje spíše obavy (srov. Možný 1999). Před rokem 1989 platila „občanská angažovanost“ jako nutná úlitba režimu při snaze o dosažení dobrého kádrového posudku. Dobrovolná občanská angažovanost tak byla zdiskreditována – došlo ke splnutí dobrovolnosti a povinnosti, kdy se pro kategorii (vynucené) dobrovolnosti všeobecně ustavil stínový význam povinnosti, která byla jako dobrovolná pouze demonstrována (Marada 1998: 38). Angažovanost „na oko“ byla samozřejmě jen jednou stranou mince – členství např. ve sportovních oddílech a dalších zájmových uskupeních na druhé straně umožňovalo prožitek privatizované autenticity a neslo potenciál podněcovat k subverzivním

akcím. Stále však bylo nutné zachovávat výraznou ostražitost vůči tomu, s kým své autentické já sdílet. Po revoluci se pojem angažovanosti v důsledku problémů kupónové privatizace, tunelování atd. významově propojil s pojmy uzavřenosti, korupce, institucí, kde rozhodují spíše osobní známosti, atd. – znovu tak pokračovalo jeho již dříve diskurzivně ustavené vyprazdňování spojené s negativním významem.

Z diskurzu místních referend je nicméně patrné, že aktivita znovu nabyla svůj původní význam demokratického kódu jak v oficiální, tak neoficiální rovině. V promluvách aktérů byla využívána výhradně jako posvátný, pozitivní kód a pasivita naopak jako kód znečišťující. Kód aktivity se často objevoval v propojení s kódy demonstrujícími ostražitost vůči zastupitelům. Jako takový si ale zachovával dřívější neoficiální protirežimní konotaci subverze ve smyslu aktivní opozice vůči zdiskreditovaným autoritám.

Obdobně lze sledovat posun ve vnímání důvěry a jeho diskurzivní otisk. Podezřavost v ČR dlouhodobě kvetla jako funkční strategie přežití. Rok 1989 přinesl naději na růst důvěry, vzhledem k politickému vývoji ale nadsazená, mnohdy idealistická očekávání vyústila v další upevnění podezřavosti, ne-důvěry jako pro-občanského kódu. Ten může být pravděpodobně nahrazen pojmem „ostražitost“. Platí zde drobná, ale důležitá nuance – zatímco podezřavost vyjadřuje pasivní postoj a blokuje jednání, ostražitost významově tíhne spíše k postoji aktivnímu, ovšem neustále reflektujícímu vlastní jednání a především jednání druhých včetně kontextu, ve kterém k němu dochází (blíže k teoriím důvěry viz Sedláčková [2013]).

Pokud ve společnosti dojde k poklesu důvěry, je podle Sztompky pro naplnění všeobecné potřeby řádu nezbytné, aby se objevil jiný sociální mechanismus, který ji nahradí. Sztompka popisuje šest takovýchto „náhražek“ důvěry, které považuje za patologické. Řadí mezi ně například víru ve šťastnou náhodu, tedy příklon k diskurzu osudovosti, dále korupci, která v jistém smyslu zvyšuje předpověditelnost vztahů, nebo paternalizaci projevující se vírou v silného autokratického vůdce, který by pevnou rukou smetl vše nedůvěryhodné. Jako patologický hodnotí právě také přílišný nárůst ostražitosti, mající za následek snahu přímo kontrolovat ostatní, kteří jsou vnímáni jako nekompetentní či nezodpovědní (Sztompka 1998: 199–201). Posledně jmenovaný mechanismus se silně projevuje v současném diskurzu českých místních referend.

Zdá se, že vztahy založené na důvěře představují pro české poměry ideál zatím reality natolik vzdálený, že se důvěra jako pozitivní vztažná kategorie stává v praxi dysfunkční. Pozitivní demokratický kód důvěry je poznamenán negativními významovými konotacemi lehkomyšlnosti a důvěřivosti. Je na místě položit si otázku, jestli jsou naznačené vztahy spíše projevem paralyzující krajní nedůvěry vůči politickým a ekonomickým institucím, nebo tolik potřebné ostražitosti, kterou jako součást politické gramotnosti vyzdvihuje Karel Müller (2005: 118). Ve spojení s kódy deliberace a aktivity, které se projevovaly v promluvách aktérů, se zdá, že v diskurzu místních referend funguje podezřívavost, resp. ostražitost spíše jako hybná síla. Představuje svým způsobem pozitivní kód, který reaguje na neutěšenou situaci vytvářenou nedůvěryhodným tandemem firem a jimi zkorumpovaných zastupitelů, které je třeba ze strany občanů a politické opozice neustále kontrolovat. Ostražitost jako schopnost nenechat se napálit (populismem, informačně zkreslenou kampaní apod.) se tak v podmínkách naší dosud nedostatečně vitální občanské kultury jeví oproti původní struktuře demokratického a nedemokratického kódu popsaneho J. C. Alexanderem jako pozitivní kód,

který představuje mobilizační nástroj pro konsolidaci místních referend a postupné ožívování občanské společnosti.

Literatura

- ALEXANDER, Jeffrey C. (ed.). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: SAGE Publications, 1998. ISBN 0-7619-5821-5.
- ALEXANDER, Jeffrey C. Watergate as Democratic Ritual. In ALEXANDER, Jeffrey C. *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. London: SAGE, 2003. ISBN 0-19-516084-3.
- ALEXANDER, Jeffrey C. *The Civil Sphere*. New York: Oxford University Press, 2006. ISBN 0-19-516250-1.
- ALEXANDER, Jeffrey C. The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles Against It: A 'Strong Program' Approach to How Social Boundaries Change. *Cultural Sociology*, 2007, roč. 1, č. 1, s. 23–30. ISSN 1749-9755.
- ALEXANDER, Jeffrey C. a Philip SMITH. The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies. *Theory and Society*, 1993, roč. 22, č. 2, s. 151–207. ISSN 0304-2421.
- ALEXANDER, Jeffrey C. a Philip SMITH. The Strong Program in Cultural Theory. Elements of a Structural Hermeneutics. In TURNER, Jonathan H. (ed.). *Handbook of Sociological Theory*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002. ISBN 978-0-387-36274-8.
- ALEXANDER, Jeffrey C. a Philip SMITH. The Discourse of American Civil Society. In ALEXANDER, Jeffrey C. *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. London: SAGE, 2003. ISBN 0-19-516084-3.
- BILÍK, Alexandr. Babické přístaviště? Chceme referendum! *Slovácký deník*. 14. 1. 2011, s. 10. ISSN 1801-9803.
- DAHRENDORF, Ralf. *Reflections on the Revolution in Europe: in a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. London: Chatto & Windus, 1990. ISBN 0701137258.
- DOPIŠ ČTENÁŘE ING. P. CH. *Technický týdeník*. 18. 10. 2011, s. 19. ISSN 0040-1064.
- EVANS, Jocelyn A. J. *Voters and Voting. An Introduction*. London: SAGE, 2004. ISBN 978-0761949107.
- GASTIL, John a Laura W. BLACK. Public Deliberation as the Organizing Principle of Political Communication Research. *Journal of Public Deliberation* [online]. 2008, roč. 4, č. 1 [cit. 7. 8. 2014]. ISSN 1937-2841. Dostupné z: <http://www.publicdeliberation.net/jpd/vol4/iss1/art3>.
- GIBBS, Graham R. *Analyzing Qualitative Data*. London: SAGE, 2007. ISBN 978-0761949800.
- KOHLBACHER, Florian. The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [online]. 2006, roč. 7, č. 1 [cit. 7. 8. 2014]. ISSN 1438-5627. Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0601211>.
- MARADA, Radim. Can Inactive Society Be Civil? *Sociální studia*, 1998, roč. 3, č. 1, s. 34–43. ISSN 1214-813X.
- MAYRING, Philipp. Qualitative Content Analysis. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research* [online]. 2000, roč. 1, č. 2 [cit. 7. 8. 2014]. ISSN 1438-5627. Dostupné z: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0002204>.
- MAZANEC, Jan. Bioplynová stanice postavila proti sobě lidi, radnici i firmu. *Pelhřimovský deník*. 27. 9. 2011, s. 1–3. ISSN 1802-0860.
- MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-80-X.
- MÜLLER, Karel. *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha: Triton, 2002. ISBN 80-7254-232-1.

- MÜLLER, Karel B. Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva. *Sociologický časopis*, 2003, roč. 39, č. 5, s. 607–624. ISSN 0038-0288.
- MÜLLER, Karel B. Koncept občanské společnosti, lobbvání a veřejný zájem. Příčiny, podoby a důsledky demokratického deficitu v České republice. *Sociální studia*, 2005, roč. 2, č. 1, s. 111–128. ISBN X25190.
- MV ČR. *Místní referenda 2006–2011* [online]. 2011 [cit. 15. 3. 2012]. Dostupné z: <http://www.mvcr.cz/clanek/obcanske-aktivity-118893.aspx?q=Y2hudW09Mw%3d%3d>.
- NOVÁČKOVÁ, Petra. *Místní referendum*. Brno, 2007. Rigorózní práce. Masarykova univerzita, Právnická fakulta, Katedra ústavního práva a politologie.
- PILNÝ, Ivan. *Referendum – manipulace nebo demokracie?* [online]. 2011 [cit. 15. 3. 2012]. Dostupné z: <http://pilny.blog.idnes.cz/c/224603/Referendum-manipulace-nebo-demokracie.html>.
- RIGEL, Filip. *Místní referendum v České republice z teoretického a empirického hlediska*. Brno, 2007. Rigorózní práce. Masarykova univerzita, Právnická fakulta.
- RIGEL, Filip. Platnost a závaznost rozhodnutí v místním referendu ve světle zkušeností z praxe. In *Europeanization of the national law, the Lisbon Treaty and some other legal issues [CD ROM]*. Brno: Tribun EU, 2008, s. 618–628. ISBN 978-80-210-4630-6.
- SEDLÁČKOVÁ, Markéta. *Důvěra a demokracie. Přehled sociologických teorií důvěry od Tocquevillova po transformaci v postkomunistických zemích*. Praha: Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR, 2013. ISBN 978-80-7419-058-2.
- SEIBERT, Eduard. *Kdybych mohl promluvit 17. 11. na Václaváku* [online]. 2011 [cit. 15. 3. 2012]. Dostupné z: <http://seibert.bigblogger.lidovky.cz/c/230846/Kdybych-mohl-promluvit-1711-na-Vaclavaku.html>.
- SKOVAJSA, Marek. Relativní autonomie kultury v Alexanderově kulturní sociologii. *Sociologický časopis*, 2012, roč. 48, č. 2, s. 225–246. ISSN 0038-0288.
- SMITH, Michael L. Cesty k efektivní přímé demokracii: česká místní referenda v regionálním srovnání. *Czech Journal of Political Science*, 2006, roč. 8, č. 4, s. 399–422. ISSN 1211-3247.
- SMITH, Michael L. *Přímá demokracie v praxi: politika místních referend v České republice*. Praha: ISEA a Sociologický ústav AV ČR, 2007. ISBN 978-80-7330-117-0.
- SMITH, Philip. Barbarism and Civility in the Discourses of Fascism, Communism, and Democracy: Variations on a Set of Themes. In ALEXANDER, Jeffrey C. (ed.). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: SAGE, 1998. ISBN 0-7619-5821-5.
- SPOLEČNĚ PROTI ZÁKLADNĚ ANEB NE VOJENSKÉ ZÁKLADNĚ USA. *Propagační materiál iniciativy NE základnám*. Praha: 2008.
- SZTOMPKA, Piotr. Civilizational incompetence: The trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 1993, roč. 22, č. 2, s. 85–95. ISSN 0340-1804.
- SZTOMPKA, Piotr. Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom *Sociologický časopis*, 1996, roč. 32, č. 1, s. 5–20. ISSN 0038-0288.
- SZTOMPKA, Piotr. Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society. In ALEXANDER, Jeffrey C. (ed.). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: SAGE, 1998. ISBN 0-7619-5821-5.
- SZTOMPKA, Piotr. *Trust: a Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. ISBN 0-521-59850-8.
- ŠPOK, Radomír a kol. *Místní referenda v České republice a ve vybraných zemích Evropské unie* [online]. Praha: Institut pro evropskou politiku EUROPEUM [cit. 13. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.europeum.org/doc/arch_eur/mistni_referenda.pdf.
- ŠTENGL, Zdeněk. Rozkvetou v Tyršových sadech opět jirínky? *Pardubický deník*, 19. 9. 2011, s. 8. ISSN 1802-1042.

ŠTERN, Jan. Takhle to dál nejde. *Magazín Víkend DNES*, 25. 6. 2011, s. 36. ISSN 1210-1168.

VLACHOVÁ, Klára a Tomáš LEBEDA. Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě. *Sociologický časopis*, 2006, roč. 42, č. 1, s. 11–34. ISBN 0038-0288.

VRÁBLÍKOVÁ, Kateřina. Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích. *Sociologický časopis*, 2009, roč. 45, č. 5, s. 867–897. ISBN 0038-0288.

Autorka

Veronika Frantová je doktorandkou sociologie na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a přednáší sociologii na Vysoké škole obchodní v Praze. Zajímá se o kulturní sociologii a studium občanské společnosti.

Kontakt: v.frantova@centrum.cz